

1. Introducere

În cartea sa *L'adjectif en français*, M. Noailly consacră un capitol special adjectivelor care, deși inițial lipsite, ca și cele prototipice, de autonomie referențială – de unde necesitatea prezenței unei entități suport pentru a putea fi reperată fiecare dintre ocurențele lor -, ajung să se elibereze, într-o măsură mai mare sau mai mică, de statutul de elemente lexicale *cu incidență externă* (Guillaume, 1973 : 205-208), putând funcționa ca centru al grupului nominal : un portable, des collants, une fondue, les présidentielles, c'est de l'ancien, c'est d'un gracieux ! (Noailly, 1999 : 135-136). Ilustrări ale categoriei numite de autoare « l'adjectif affranchi », ele constituie un ansamblu de o derutantă eterogenitate. Situațiile cu care fiecare unitate a acestui ansamblu trebuie pusă, pe un plan sau altul, în legătură sunt atât de diverse, încât M. Noailly se întreabă chiar de ce mai numim astfel de lexeme adjective, distingându-le de substantive. Continuăm oare să vorbim despre adjective numai fiindcă așa le clasifică dicționarele ? Tratarea lor ca adjective corespunde atunci unui punct de vedere lexical asupra clasei de cuvinte. Sau persistăm în a le atribui respectivul statut doar fiindcă astfel de lexeme pot funcționa, în multe situații discursive, ca atribute (fr. *épithète*) și ca elemente predicative (fr. *attribut*) ? Criteriul avut în vedere corespunde atunci unui anumit comportament sintactic.

Dacă diversele lor întrebuițări fac în realitate din ele elemente *hibride*, perseverând în a le numi adjective ne angajăm implicit să restabilim pentru fiecare astfel de lexem, în fiecare situație, un substantiv suport ; dar recuperarea acestuia nu presupune totdeauna același demers, iar în cazul multor adjective pe care vorbitorii nativi s-au obișnuit de multă vreme să le utilizeze cu statut substantival, recuperarea suportului nici nu mai pare să fie necesară.

Există însă o categorie de adjective pentru care prezența explicită sau implicită a suportului substantival se lasă mai greu anulată : lexemele formate prin *compunere*, dintr-un adjectiv / numeral și un substantiv sau din două substantive, pe care É. Benveniste (1974 : 155) le plasează în clasa « bahuvrīhi » : « [les] composés dont la relation ne tient pas entre les deux termes, mais en quelque manière les dépasse ».

2. Structura sintactică subiacentă a adjectivelor compuse din clasa « bahuvrīhi »

Numite și *exocentrice*¹ și *posesive*², aceste compuse corespund unei microsintaxe de un tip special, pe care É. Benveniste (1974 : 156) o explică astfel : « à la différence des autres classes, qui sont de construction syntaxique simple, [cette classe] implique une

¹ Unitățile de acest tip sunt lexemele construite « dont le centre est hors [du composé] ». É. Benveniste (1974 : 156) respinge denumirea, care, după părerea lui, « a l'inconvénient de faire appel à une géométrie hasardeuse (comment le centre d'un objet serait-il hors de cet objet ?) sans pour autant élucider la relation [entre les composants], qui est seulement renvoyée hors du composé ».

² « Plus clair, au moins dans son sens immédiat, est le terme <composé possessif>, et il contient [...] une parcelle de vérité, mais il reste approximatif et mal défini, et au total inadéquat. Aucune de ces dénominations, en réalité, n'atteint la particularité de l'objet à définir ». (Benveniste, 1974 : 156).

construction syntaxique complexe ». Ce înseamnă « construcție sintactică complexă » ? Să luăm următorul exemplu :

(*dieu cynocéphale* (rom. (zeu) cinocefal)

[‘câine’ + ‘cap’] -> ‘capul său e de câine’ = ‘are cap de câine’

(fr. ‘sa tête est de chien’ = ‘il a tête de chien’)

« Nous considérons que [sa tête est de chien’] est la contraction de *deux* propositions logiquement antérieures et syntaxiquement distinctes, dont l’articulation est le pronominal sa (ou le verbe (il) a). L’une est prédicative de qualité : [‘tête est de chien’]; l’autre, prédicative d’attribution : [‘tête de chien est-à (X)’ / variante formelle : ‘(X) a ³ tête de chien’]. La proposition attributive a pour indice le prédicat d’existence être-à qui implique nécessairement un attributaire, exprimé ou non. Il apparaît donc que la proposition contracte ‘sa tête est de chien’ inclut, à titre de facteur indispensable à la construction, l’attributaire actual ou virtuel du être-à. C’est cette propriété qui définit la structure syntaxique du bahuvrīhi ». (Benveniste, 1974 : 156).

Ca ilustrare a acestui ansamblu de lexeme construite prin compunerea unor elemente « savante », de origine greacă, atributul adjectival menționat mai sus în sintagma (le) *dieu cynocéphale* face posibilă parafrizarea sub forma : (le) *dieu à tête de chien* (rom. ‘zeul cu cap de câine’).

Entitatea (fr. « l’attributaire ») careia i se atribuie particularitatea exprimată de adjectivul compus este deci, fie că e prezentă în GN respectiv, fie că e doar implicită, *centrul* – aflat « în poziție *exocentrică* » - al sintagmei :

(*animal*) *quadrupède* – (animal) à quatre pattes ;

(*passereau*) *conirostre* – (passereau) au bec conique.

Dacă adjectivul compus are *centrul* în afara structurii de constituenți din care constă, acest *centru* – mai curând *logic* (= al relației *logice* exprimate de construcție) decât *sintactic* - se recuperează, de regulă prin inferență, în procesul interpretării⁴ :

un (animal, monstre) unicorne ;

un (avion) quadrimoteur ; etc.

Substantivul suport nu mai este necesar în cazul lui unijambiste, care se folosește relativ la oameni :

un unijambiste – un homme à une seule jambe ;

sau în cazul lui biceps, triceps , utilizate când este vorba despre mușchi :

un biceps – un muscle composé de deux portions ou têtes distinctes (*NPR*, 1993 : 217)

În astfel de situații, compusul funcționează ca un adevărat substantiv. În schimb, dacă e să dăm crezare aceluiași dicționar, care dă seama de utilizările din limba comună, nu de cele din discursul specializat, rămân deocamdată doar cu statut de adjectiv alte lexeme compuse cum ar fi uniaxe, uniflore,... :

un plan cruciforme ;

des cristaux uniaxes ;

une tige uniflore .

³ Pentru raportul dintre être (à) și avoir, tratat în detaliu de É. Benveniste (1966 : 165), vezi aici comunicarea Corinei Micu, care nu preia totuși decît anumite aspecte din comentariul mult mai amplu al marelui lingvist francez.

⁴ Lucru mai greu de realizat în cazul unui adjectiv-substantiv - altfel spus unui *hibrid* - ca portable, care se poate combina azi cu mai multe denumiri de obiecte.

3. Observații cu privire la forma compuselor din clasa « bahuvrīhi »

Semnificantul acestei categorii de lexeme *hibride* este compus, în majoritatea cazurilor, din elemente de origine savantă, grecești (kuno + képhalos, inițial : kephalē) și latine (bis > bi; caput > ceps), dar uneori și din elemente proprii limbilor moderne, în situația de față, francezei (moteur, jambe, axe,...). Unele compuse citate aici ca lexeme ale limbii franceze sunt în realitate latinisme, cuvinte formate în latină, prin procedeul compunerii, din componente de origine greacă (cynocephalus) sau latină (quadrupes). Având totdeauna la bază propoziții – adică predicatii și, după cum arată É. Benveniste, chiar predicatii de tip variat -, aceste compuse sunt rezultatul unor *transformări* : *caracterul actual al predicatiilor exprimate prin propoziții dispare în beneficiul virtualului când propozițiile se contractă în lexeme compuse*. Și mărcile formale ale transferului relațiilor dintre componente din planul *actual* în planul *virtual* nu sunt puține: predicatul exprimat la nivel propozițional prin verb dispare, rămânând doar ca element implicit ; primul element de compunere nu mai poartă morfeme caracteristice de gen / număr / caz, iar cel de al doilea nu mai are forma substantivului obișnuit căpătând un aspect general sau în orice caz o finală sau o terminație nouă : caput -> ceps. Suntem aici în fața unor compuse care nu rezultă din simpla alăturare, juxtapunere a unor cuvinte prezentând *semnificantul* lor obișnuit de lexeme autonome, ci din *transformări* profunde care lasă urme în aspectul lor formal, în morfologia specifică. În fapt, chiar despre așa ceva este vorba : conținând cel puțin un *substantiv*, dacă nu chiar două, în structura lor, compusele transgresează limitele categoriei *numelor* și funcționează ca *adjective*. Alterările mai mult sau mai puțin profunde suferite în planul formei arată că respectivele compuse au trecut dintr-o categorie în alta.

Situația este asemănătoare în cazul compuselor « bahuvrīhi » de dată relativ mai recentă : uniflore / multiflore, cruciforme – toate de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, conirostre – din secolul al XIX-lea, uniaxe – de la începutul secolului al XX-lea. Adjectivele propriu-zise au desinență diferită : floral, axial și nu : *flore, *axe. Compusul unijambiste – apărut în 1914, probabil în legătură cu dezastrele primului război mondial – nu are în paralel vreun adjectiv *jambiste ; nu există decât substantivul jambe care, deși se regăsește ca atare în propoziția de pornire și în parafraza (homme / personne / individu) à une seule jambe, nu apare sub această formă în compusul « bahuvrīhi ».

Substantivul kephalē ‘cap’ era feminin în greacă, spune É. Benveniste; în adjectivul compus, constituentul se eliberează de constrângerea genului și, ca adjectiv, compusul « bahuvrīhi » se combină și cu substantive masculine : dieu, singe cynocéphale. Jambe este de genul feminin, dar compusul cu statut adjectival sau substantival – statut de unitate *hibridă* – este însoțit de expresii purtătoare ale ambelor genuri : un (homme) unijambiste, une (femme) unijambiste. Dicționarele nu conțin nici o indicație potrivit căreia uniflore s-ar combina numai cu substantive feminine sau uniaxe, unisexe s-ar combina numai cu substantive masculine.

Pentru a da un nume procesului – profund și complex – de *transformare* prin care iau naștere compusele « bahuvrīhi », É. Benveniste (1974 : 161) folosește, desigur metaforic, un termen din domeniul geologiei : *metamorfism*. Dorind să-l definească, marele savant francez spune simplu : « nous entendons par là le processus de transformation de certaines classes en d’autres ».

Dacă ne aruncăm însă privirea spre o definiție – chiar nu înalt specializată – a termenului geologic *métamorphisme*, vedem că acesta înseamnă: « Ensemble des phénomènes qui donnent lieu à l'altération des roches sédimentaires, à leur transformation » - gr. *méta* = 'changement' – « en roches cristallophylliennes » (NPR, 1993 : 1394), sau, și mai clar : « Profonde modification de la structure et de la composition minéralogique produite dans une roche, essentiellement sous l'effet d'actions d'origine interne (chaleur et pression) ». (Lexis, 1975 : 1093). Care să fie pentru noi acele acțiuni sau forțe de origine internă la care trimite É. Benveniste prin analogie folosind termenul *metamorfism* spre a defini și caracteriza compusele de tip « bahuvrīhi » ? Ele nu sunt nominalizate, ca în definiția de mai sus « chaleur » și « pression » ; totuși, marele lingvist se explică și își justifică opțiunea pentru utilizarea metaforică a termenului *metamorfism* : « La langue n'est pas un répertoire immobile que chaque locuteur n'aurait qu'à mobiliser aux fins de son expression propre. Elle est en elle-même le lieu d'un travail incessant qui agit sur l'appareil formel, transforme ses catégories et produit des classes nouvelles. Les composés sont une de ces classes de transformation. Ils représentent la transformation de certaines propositions typiques, simples ou complexes, en signes nominaux ». (Benveniste, 1974 : 160).

4. Trăsături semantico-sintactice ale compuselor hibride de tip « bahuvrīhi »

Ca adjective, aceste compuse descriu anumite particularități de structură ale entităților – obiecte, animale, ființe umane – la care trimite substantivul centru al relației logice dintre constituenții GN rezultate din combinarea lor sintactică. Unele dintre ele pot fi utilizate, mai ales în limbajul / discursul tehnic sau științific, pentru constituirea subclaselor ce se disting în interiorul unei clase de entități deja categorizate :

Ce sont des (passereaux) conirostres.

Nedenotând *calități*, ca adjectivele prototipice, ele nu au grade de comparație și nu se combină cu adverbele de intensitate⁵ :

**Ce singe est plus cynocéphale que l'autre.*

**Ces passereaux sont très / extrêmement / tout à fait / (?) parfaitement conirostres.*

Constatarea ni se va părea fără îndoială mai puțin surprinzătoare dacă ne vom aminti că elementele ce alcătuiesc aceste compuse savante sau *alomorfe* aparțin fie amândouă clasei substantivelor, fie unului clasei substantivelor și celălalt clasei numeralilor.

Îndeplinind funcția de atribute adjectivale (fr. *épithète*), compusele de tip « bahuvrīhi » sunt totdeauna postpuse substantivelor pe care le determină ; antepunerea nu este admisă nici în discursul cotidian, nici în discursul tehnic sau științific :

*un singe cynocéphale / *un cynocéphale singe.*

Cele mai tipice compuse *hibride* pot apărea atât cu statutul lor de adjective cât și cu cel de substantive în rolul sintactic de element predicativ alături de un verb copulativ ; funcțiile semantice și enunțiative ale structurilor respective vor fi însă diferite :

Cet oiseau est conirostre.

la fel ca :

Ce plan est cruciforme.

Dar :

*C'est un conirostre. / *C'est conirostre.*

⁵ Pe lângă gradarea cu ajutorul adverbilor de intensitate, reluăm aici și alte *proprietăți* ale adjectivelor mult discutate în literatura de specialitate (v., printre alții, J. Goes (1999) și M. Salles (2004)).

Aceste unități admit, indiferent de statutul cu care sunt întrebuințate în discurs, dislocarea la stânga ; în cadrul construcției însă, statutul unității folosite devine important pentru selectarea formei determinantului nominal :

De conirostres je ne connais que quelques oiseaux : les bouvreuils. -->

De conirostres, j'en connais quelques-uns : les bouvreuils.

față de :

Des conirostres, oui, j'en connais quelques-uns : les bouvreuils.

Diferența se menține și în cazul dislocării la dreapta :

J'en connais quelques-uns, de conirostres. /vs/

J'en connais, moi, des conirostres.

Cu statut adjectival, compusele *hibride* de tip « bahuvrîhi » par să admită mai curând juxtapunerea decât coordonarea cu adjectivele prototipice :

(?) ce passereau noir et conirostre ;

ce passereau noir, conirostre.

După trecerea în revistă a acestor particularități de comportament sintactico-semantic, putem conchide că ne aflăm în fața unei categorii de lexeme care ocupă o poziție marginală în clasa adjectivelor, răspunzând numai în mică măsură testelor considerate necesare - chiar dacă nu și suficiente - pentru aceasta. Alunecarea spre statutul substantival a fost posibilă pentru că majoritatea unităților se întrebuințează în enunțuri / contexte situaționale (foarte) specializate, presupunând *incidența* la o paradigmă (extrem de) redusă de substantive, care pot fi elipsate în comunicare fără prea mari riscuri de a genera confuzii în interpretarea mesajului .

5. Metamorfismul în limbă

Adjectivele compuse de tip « bahuvrîhi » au apărut probabil din nevoia vorbitorilor de a economisi efortul de producere a unor structuri propoziționale descriptive / clasificatoare necesare identificării și / sau ordonării diverselor componente ale universului referențial. Ne întrebăm acum : care este relația dintre ele și propozițiile din care provin ?

În volumul de atâtea ori citat deja al lui É. Benveniste (1974 : 161-162), găsim următorul comentariu, cu adevărat edificator : « À passer [...] dans le cadre formel du nom, la proposition libre subit une réduction inévitable de ses latitudes d'expression. [...] Néanmoins le composé est capable de plus de diversité qu'il ne semblerait [...]. Mais cet appauvrissement relatif de l'expression syntaxique transformée en expression nominale est compensé par la variété des combinaisons que le composé livre à la langue. Il donne le pouvoir de manier comme adjectifs ou noms des propositions entières et de les faire entrer sous ces espèces nouvelles dans d'autres propositions ».

Forme « sublimate » ale unor predicatii complexe, compusele *hibride* se dovedesc a fi, prin caracterul lor descriptiv, excelenți candidați la statutul de *termeni* indispensabili constituirii sau completării nomenclaturilor din domeniul tehnicii sau al științelor, dar pot deveni, la nevoie, și mărci distinctive ale exprimării poetice. Rezultat al unui proces ce constă esențialmente în trecerea unor relații de existență-caracterizare și de atribuire din planul *actual* în planul *virtual*, aceste lexeme – care pot funcționa atât ca denumiri științifice cât și ca epitețe încărcate de expresivitate – alcătuiesc inventare deschise, susceptibile de o permanentă primenire și îmbogățire. Repertoriul în care se integrează progresiv se poate reînnoi ori de câte ori acest lucru se impune. Dar compusele *hibride*

mai oferă un avantaj cert : concizia formei dublată de regulă de o precizie și de o forță sporită în exprimare. Fapt datorat tocmai acelei « activité métamorphique » pe care É. Benveniste o apreciază ca fiind « peut-être le travail le plus singulier de la langue ».

6.În loc de concluzie

Oferind astfel de explicații, acum mai bine de o jumătate de secol, marele lingvist francez încadra într-o anume viziune teoretică asupra limbii fapte de vocabular aparent marginale, prea puțin importante sau rebele la modalitățile tradiționale de descriere și de clasificare a semnelor lingvistice. Cu erudiția sa, cu clarviziunea și cu intuițiile sale extraordinare – de care astăzi ne dăm tot mai bine seama –, É. Benveniste permitea contemporanilor săi – și ne permite și nouă, acum – să înțeleagă - și să înțelegem - corect legile ascunse după care funcționează prețiosul și miraculosul instrument de comunicare de care dispune specia umană. Căci despre legi este vorba, de vreme ce *metamorfismul* continuă să fie la originea unor fapte de vocabular cu care avem și noi cei de azi de a face, și chiar din ce în ce mai des. De aceea, pentru a explica în mod corect și adecvat fapte de limbă pe care le observăm în prezent, e bine să ne întoarcem la legi. E bine să ne întoarcem la Benveniste.

Bibliografie

- BENVENISTE, É., 1966 – *Problèmes de linguistique générale*, t. I, Paris, Gallimard.
1974 – *Problèmes de linguistique générale*, t. II, Paris, Gallimard.
- GOES, J., 1999 – *L'adjectif. Entre nom et verbe*, Paris – Bruxelles, Duculot.
- GUILLAUME, G., 1973 – *Principes de linguistique théorique de Gustave Guillaume*
Recueil de textes inédits préparé en collaboration sous la direction de Roch Valin,
Québec, Paris, Les Presses de l'Université Laval – Klincksieck.
- NOAILLY, M., 1999 – *L'adjectif en français*, Paris, OPHRYS.
- RIEGEL, M., PELLAT, J.-Ch., RIOUL, R., 1994 – *Grammaire méthodique du français*,
Paris, P.U.F.
- SALLES, M., 2004 – « Adjectif et adjectivité ou comment un substantif peut être plus adjectif qu'un adjectif », *L'Information grammaticale* n° 103, 7-11.